

DIYARBAKIR'IN CAMİ MİMARISININ KOMPOZİSYON ÖZELLİKLERİ

Güneri Alaettin Selahattin oğlu
Nahcıvan Devlet Üniversitesi, Mimarlık Bölümü

Özet

Mezopotamiya ile Anadolu kültürlerinin geçiş bölgesinde yerleşen ve kent merkezinin tarihi 9000 yıllara dayanan Diyarbakır çeşitli dönemlere ait mimari yapılarla zengindir. Şehrin kent merkezinde, M.Ö. 3000 Hittit ve Hurri-Mittani egemenliği yaşamıştır. M.Ö. 1260 yılına kadar egemenliklerini sürdüren Hurri-Mitaniler'den sonra Asurlular, Aramiler, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Makedonyalılar, Selevkoslar, Partlar, Ermeniler, Romalılar, Sasaniler, Bizanslar, Emeviler, Abbasiler, Şeyhoğulları, Hamdaniler, Mervaniler, Selçuklular, İnaloğulları, Nisanoğulları, Artuklular, Eyyübiler, Moğollar, Akkoyunlular, Sefeviler ve Osmanlılar Diyarbakır'a egemen olmuşlar.

Diyarbakır'da her bir devletin sahip oldukları dönemlere ait mimari yapıları vardır. Bu mimari yapılar arasında İslam devri cami mimarisi özel yer almaktadır. Diyarbakırın ilk İslam devri camilerinin özellikleri ondan ibarettir ki, burada biz Bizans mimarisi ile İslam mimarisinin sentezini görüyoruz. Ulu cami-Diyarbakır kalesi'nin surları üzerinde Harput kapısı ile Mardin kapısı'nı birleştiren eksenin batısında yer alan ve M.S. 639 yılında İslam orduları Diyarbakır'ı fethedince Mar-Toma Kilisesi'nin camiye çevrilmesiyle kurulmuştur.

Sonrakı dönemlerde Nisanoğlu, Akkoyunlu ve Osmanlı mimarisi altında inşa edilen bir sıra camiler – Kale Camii (Hz. Süleyman-Nazırıye Camii-1155-1169), Safa Camii (1532), Nebi camii (15.yüzyıl), Behram Paşa Camii (1572), Fatih Paşa Camii (1516-1520), Hüsrev Paşa Camii (1512-1528), Malik Ahmet Paşa Camii (17.yüzyıl), İskender Paşa Camii (1551) veb. şehrin önemli camilerindendir.

Bildiride, İslam devri mimarisinin Diyarbakır'ın mimarlığında tutumu ve İslam devri camii mimarisinden, onların özelliklerinden behs edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam devri, Diyarbakır kalesi, Mimari yapılar, Ulu cami, Osmanlı mimarisi.

DIYARBAKIR MOSQUE ARCHITECTURE COMPOSITIONS FEATURES.

Abstract

Situating in the passage territory of Mesopotamia and Anatolia cultures and laying the town culture to years of 9000 Diyarbakır is rich in architecture monuments of different times. In the center of the town Hittit and Hurri-Mittani sovereignty have lived B.C. 3000. After Hurri-Mittanis continuing their sovereignty to B.C.1260 Assurians, Aramis, Urartians, Scythians, Meds, Persians, Macedonians, Seleucids, Parthia,

Armenians, Romans, Sasanians, Byzantines, Omayyads, Abbasids, Seyidoghullari, Hamadanis, Mervanis, Seljuks, Inaloghullari, Nisanoghullari, Ardigs, Eyyubis, Mongols, Akkoyunlus, Safevids and Ottomans have possessed Diyarbakir.

During every state Diyarbakir the architecture monuments have been constructed. Among these architecture monuments Islamic period mosque architecture occupies a special place. The first Islamic period mosques features of Diyarbakir are that herein we can see the synthesis of Byzantine architecture and Islamic architecture.

Ulu Mosque has been built over Diyarbakir castle walls in the west of train arrow of Harput entry and Mardin gateway and in 639 year constructed by changing the Mar-Tom Church into mosque when Islamic army conquered Diyarbakir.

In the next periods a number of mosques, Castle mosque (Hz.Suleyman Mosque-1155-1169) Safa Mosque (1532), Nabi Mosque (XV century) Bahram Pasha Mosque (1572), Fatihpasha Mosque (1516-1520), Husrevpasha Mosque (1512-1528), Malik Ahmet Pasha Mosque (XVII century), Iskender Pasha Mosque (1551) and etc. built by the architecture of Nisanoghlu, Akkoyunlu and Ottoman architecture are the significant mosques of the town.

The article will deal with the Islamic period mosque architecture in Diyarbakir and their composition features.

Keywords: Islamic period, Diyarbakir castle, Architectural structures, Grand mosque, Ottoman architecture.

Giriş. Mezopotamiya ile Anadolu kültürlerinin geçiş bölgesinde yerleşen ve kent merkezinin tarihi 9000 yıllara dayanan Diyarbakir çeşitli dönemlere ait mimari yapılarla zengindir. Şehrin kent merkezinde, M.Ö. 3000 Hittit ve Hurri-Mittani egemenliği yaşamıştır. M.Ö. 1260 yılına kadar egemenliklerini sürdüren Hurri-Mitaniler'den sonra Asurlular, Aramiler, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Makedonyalılar, Selevkoslar, Partlar, Ermeniler, Romalılar, Sasaniler, Bizanslar, Suriya Amidayı Emeviler, Abbasiler, Şeyhoğulları, Hamdanoğulları, Büveyhoğulları, Mervanoğulları, Büyük Selçuklular (1085-1093), Şam Selçukluları, İnaloğulları, Nisanoğulları, Artuklular (1183-1232), Mısır ve Şam Eyyübileri (1232-1240), Anadolu Selçukluları (1240-1302), Mardin Artuklular (1302-1394), Timur (1394-1401), Akkoyunlular (1401-1507), Sefeviler (Şah İsmayil 1507-1515) ve Osmanlılar Diyarbakir'a egemen olmuşlar¹. 27 farklı medeniyete ev sahipliği yapan Diyarbakir, şehirdeki hünkar mebetleri, kilise ve camileri, peygamber mezarlar ve kabirleri, İçkale'deki şehit sahabeleri, köşkler yukarıda adı geçen devrelerden bizlere kalan çok kıymetli armağandır.

Diyarbakir Türkiye'nin uzakdoğuyu batıya, güneyi kuzeye bağlayan önemli bir kovşağında yerleşmekle, kültürü, edebiyat, şiir ve müzik ile çok gelişmiş olmakla, mimarisinde de bunun dışında kalmaz. Diyarbakir (Amid və ya Karaamid) Hazrati Ömer'in halifeliği günlerinde (634-644), 27 mayıs 638'de Arapların eline geçti. Yayınlar Diyarbakirın İslam dünyasına girme tarihini 639 yılı olarak veriyorlar². İslam devri Diyarbakirda bir sıra cami mimarisi ile birge medrese, türbe, ticaret-tokuma, el

¹ Orhan Cezmi Tuncer. Diyarbakir Camileri. Ankara,2015, Diyarbakir Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sanat yayınları, s.13.

² Orhan Cezmi Tuncer. Diyarbakir Camileri. Ankara,2015, Diyarbakir Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sanat yayınları, s.15.

sanatlarının gelişimi ile veb. kervansaray, bazar kimi mimari yapılara da önem verilerek inşa edilmiştir.

Günümüze erişen yapılardan çok daha fazlasının yıkıldığını belgeler kanıtlıyor. 1900'daki bir salnamede, kentte 24 cami, 21 mescit, 8 hamam, 1 belediye, 1 hastahane, 6 tekke, 11 kilise, 20 han, 1 basımevi, 1 üstü örtülü çarşı, 3 kitaplık, 11 medrese, 13 çeşme, 1 askeri rüştiye, 1 mülki rüştiye, 1 öğretmen okulu, 5 ilkokul, 10 subay okulu, 9 Hristiyan okulu, 2 yabancı okul, 1 Yahudi okulu, 1 sanat mektebi ve 1 idadi adı geçiyor. Bugün bunların ancak %10'u ayakta³.

Diyarbakır. Diyarbakır surları.

Günümüze erişenlere dikkat edilirse İslamî yapılar Ulu Cami dışında Akkoyunlulardan daha eskiye inmez. Büyük Selçuklular ancak Ulu Cami'de onarım yaparak süre kaldılar. Bunlar Ulu Cami'yi onardıkları yazıtlarından anlaşılıyor.

Diyarbakır camileri. 12-14. yüzyıllarda Anadolu'nun Türkleşmesi sırasında sanat ürünlerinin ortaya çıkışı, yeni toplum tanımladığı gereksinimler ve bu gereksinimleri karşılayan sanatçılar açısından yeni mimari eserler ortaya çıkıyordu. Böylece her yeni ürün, özel çevrenin, İslam ve eski Türk geleneklerinin etkisiyle oluşan ve yeni kompozisyonlarda değişebilen oranlarda değişik kökenli bileşenleri içeren istekleri yanıtlamak üzerine şekilleniyordu⁴.

Yeni toplum, bir İslam toplumu olarak, Anadolu dışında belirlenmiş bazı yapı türlerini cami, medrese, zaviye, türbe mimarisini buraya taşısalar da, yapıların ve eşyaların yapım tekniği ve bezemesi dinin sınırlamalarından çok, bulunabilen işçiliğin verilerine bağlı olarak ortaya çıkıyordu⁵.

Camilerde yapılan taş işçiliği Suriye ve ya Anadolu kaynaklı, ağac işçiliği Mısırdan Gürcistana kadar uzanan bir çevre, alçı işçiliği İran, tuğla ve çini bezeme Azerbaycan kaynaklı⁶ olsada, Anadolu mimarisinde Bizans ve batı ölkelerinin mimari özellikleri de yer almaktadır. Araştırmalardan aydın oluyor ki, İslam devrinin ilk camileri mebed, ateşgah yapıları üzerinde ve ya onların mimari formlarında, kompozisyon görüntülerinde değişikliklere uğraması yolu ile kurulmuştur. Bu yapıların ilk örneklerine Diyarbakır Ulu camisinde de rast ediyoruz. Cami mimarisi İslamın yayıldığı ölkelerde inşa olunsada, onların en dolgun ve biçimlenmiş formları Selçuklular zamanı yapılmıştır.

³ Orhan Cezmi Tuncer. Diyarbakır Camileri. Ankara, 2015, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sanat yayınları, s.15

⁴ Doğan Kuban. Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları. İstanbul, 2004-2012, Yarı Kredi Yayınları, s.100.

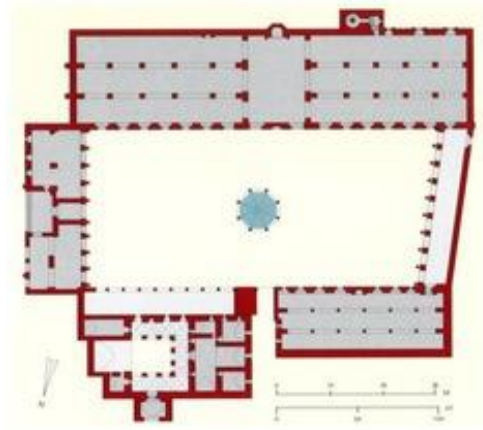
⁵ Doğan Kuban. Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları. İstanbul, 2004-2012, Yarı Kredi Yayınları, s.100-101.

⁶ Doğan Kuban. Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları. İstanbul, 2004-2012, Yarı Kredi Yayınları, s.101.

İlk cami olan **Ulu cami**-Diyarbakır kalesi'nin surları üzerinde Harput kapısı ile Mardin kapısı'nı birleştiren eksenin batısında yer alır. M.S. 639 yılında İslam orduları Diyarbakır'ı fethedince Mar-Toma (Katedral) kilisesi'nin camiye çevrilmesiyle kurulmuştur. Arapça bu camiye Cami-i Kebir, Türkçede Ulu Cami deniliyor. Şaheser olan bu cami, aynı zamanda teoloji tarihi açısından da önemli ve gözde bir eserdir. İlk olarak Huriler tarafından Büyük Bakireler Tapınağı olarak yapılmıştır. Bakireler tapınağı şu an yeraltında, Ulu Cami'nin dibindedir. Kilsenin bu günkü durumu, plan ve hangi yapılardan oluştuğu bilinmesede, yapının Zinciriye Kapısı denilen yerden, yeraltına bir giriş ve gizli bir yol vardır. Büyük avlunun altında büyük ve uzun mermer sütunlar bulunur. Orada orjinal bir yapı var ve buna Büyük Tanrıça ve ya Bakire Tapınağı diyorlar⁷

Diyarbakır Ulu Cami.

Diyarbakır Ulu cami. Planı

Camii Emevi günlerinde harim, Şam Ümeyye camisi'ne benzetilerek kurulur. 1046 yılında kenti gezen Nasır'ı Hüsrev, Ulu Cami'de harimde 200 küsur tek parşalı direktan, bunları birbirine bağlayan ve yükseldikçe küçülen 3 katlı kemerler dizisinden, üst örtüsünün ufak kubbelerden oluştuğunu, ayrıca yakınında oldukça özenli, kullanılır, döşemesi nakışlı mermerden olan birkilseyi de belirtir⁸. Ünlü gezginden 39 yıl sonra 1085'te Büyük Selçuklular kenti alır ve Sultan Melikşah'ın buyruğuyla vali Amidüddeve 1090'da camiye iyice onarıp 37x23,90 cm'lik yazıtını duvara yerleştirir. Çiçekli kufi kitabeden anlaşıldığına göre, Büyük Selçuklu eseridir ve Melikşah zamanında yapılmıştır. İki katlı revaklarla bir Emevi yapısını andıran avlunun batı

⁷Amed Tigris, Yıldız Çakar. Amed. Coğrafiya, tarih, kültür. Ankara, Atalay Matbaacılık San.

⁸ Artuk İbrahim. Diyarbakır ve Mardin'in bazı önemli yapıları. Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 2, İstanbul, 1971, s.28.

cephesi, bir Roma tiyatrosu sanesinden kalan sütunlar ve silmelerle, İnalogullarından Atabey Elaldi tarafından yaptırılmış olup 511(1117-18) tarihli kitabede, Melikşah'ın oğlu Ebu Şuca Muhammed'in adı yazılıdır. İki katta değişik kemerli revakların çiçekli kufi kitabeleri ve silmelerdeki üslemeleri orjinaldir. Bu hareketli avlu cephesi, 559(1163)de artık bağımsız hale gelen İnalogullarından Mahmud bin Elaldi tarafından, Doğu'da aynen tekrarlanmıştır. Elaldi'nin 550 (1155-56) tarihli diğer kitabesinde, “El benna Hibbetullah Gürgani” olarak ustanın adı yazılıdır. Kare minare de bu tarihte yapılmıştır⁹.

Diyarbakır Ulu Cami sütunları (Foto Nejat Satıcı)

Cami kompozisyon özelliğine göre enine dikdörtgen planıyla Şam Emeviyye Camii'ne benzemektedir. Ancak burada kible duvarına paralel uzanan sahnın mihrap ekseninde kesen yüksek ve geniş sahnın üzeri, dik ahşap bir çatı ile örtülü olup kubbe bulunmamaktadır. Caminin içerisinde yer alan payeler sivri kemerlerle birbirlerine bağlanmış ve üstte küçük kemerlerle iki katlı hale getirilmiştir. Melzeme olarak taşın kullanıldığı eserde sütun ve silmelerin bir kısmı, eski bir Roma tiyatrosundan getirilmiştir. Caminin minaresi kare formunda olup kible duvarının dışında, mihrabın batısında yer almaktadır.

Diyarbakır Ulu Camii, İslam aleminin 5. Harem-i Şerifi olarak kabul edilmektedir. Ulu Cami'nin avlu cephelerinde farklı dönemlere ait mimari bezemeler, kabartma ve yazıtlar büyük bir uyum içerisinde yerleştirilmiştir. Tarihin her döneminde ibadet merkezi olarak kullanılan tarihi Ulu Cami Diyarbakır'daki en büyük yapılar topluluğudur. İki camisi (Hanefiler ve Şafiler bölümü), iki medresesi (Mesudiye ve Zinciriye), doğu-batı maksuresi, minaresi, abdesthane kısımlarından oluşmakta ve bütün bu külliye'nin ortasında büyük dikdörtgen bir avlu bulunmaktadır. Avlunun ortasında yer alan şadırvan 1894 tarihli dir. Önünde revaklı avlusu, kubbesiz transepti ve kare minaresi ile dikkat çeken caminin çeşitli yerlerinde inşa ve onarım içerikli dört adet kitabe bulunmaktadır¹⁰.

Sonraki dönemlerde Diyarbakırda Nisanoğlu, Akkoyunlu ve Osmanlı mimarisi altında otuz'dan fazla inşa edilen camii ve mescidler vardır. Bunlar– Kale Camii (Hz. Süleyman-Nazırıye Camii-1155-1169), Safa Camii (1532), Nebi Camii (15.yüzyıl), Behram Paşa Camii (1572), Fatihpaşa Camii (1516-1520), Hüsrevpaşa Camii (1512-1528), Malik Ahmet Paşa Camii (17 yüzyıl), İskender Paşa Camii (1551) ve başkalarıdır. Bu yapılar şehir merkezinde ve mahallelerinde yer almakla, insanların günde 5 dafa namaz kılmalarını sağlamakla yanaşı, şehrin'de önemli mimari abideleridir.

Hazreti Süleyman Camisi (Kale Cami). İç Kale içinde kalan, aslında tek iç kalenin hemen dışında duvarına bitişik bir mescittir.

⁹ Oktay Aslanapa. Türk Sanatı. İstanbul, 1989, Remzi kitabevi, s.103.

¹⁰ Yılmaz Can, Recep Gün. Ana hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği. İstanbul, 2012, kayihan, s.150.

Şimdiki caminin yapılma tarihi bilinmesede, kare planlı bazalt minaredeki yazıdan Nisanoğulları günlerinde Ebul Kasım Nisani tarafından 1155-1169 yıllarında yapıldığı gösteriliyor. Cami bitişiğinde Osmanlılar döneminde yapılan Halid Bin Velid'in oğlu Süleyman ile Diyarbakırın Araplar tarafından alınışı sırasında şehit düşen diğer sahabelerin yattığı bir yerdir. Diyarbakırın fethi sırasında şehit olan Halid Bin Velidin oğlu Süleyman dahil 27 sahabe bu bölgede, 13 sahabe ise surların farklı bir yerinde şehit oldu. Yaralanan Sultan Sasanın da 6 ay sonra şehit olmasıyla birlikte toplam 41 sahabe defnedildi. Diyarbakırda mezar yerleri kesin olarak bilinen 30 sahabenin 27'sinin kabri bu camidedir.

Hazreti Süleyman camisi (foto Nijat Satıcı)

Hazreti Süleyman Camisi Aslanlı Çeşmesinin güneyindeki burca ve bunun doğru uzantısına güneyden (dıştan) yanaşır ve düşen kottan yararlanır. Harim kuzey güney doğrultusunda birdikdörtgen alan (bunun kuzey güney doğrultusunda bir dikdörtgen alan (bunun kuzey yakası iki katlıdır), batı bitişiğinde türbe ve hazire ile daha batısındaki avludan oluşur. Harimin kuzeyinde ufak bir aralık ve sura yaslanan 2. türbe ile ıslak alanı içerir. Batı kanatta (avluda) güneye bakan alt kat helalları yenilenmiştir¹¹.

Caminin yerleştiği mekan mimarlık kompozisyon bakımında düzplanlı olup, avluya batıdan (1. kapı) girilir. Solunda (kuzey) yeni abdest alma muslukları, sağında (güney) açık namazlık alan (yerden bir kademe yükseltilmiştir) yer alır. Bununla türbe arasında güneye açılan merdivenli 2. kapı vardır. Türbenin güneyinde Hali Bin Velid ve onunla birlikte şehit olan 21 yardımcısı ile gömülere ait hazire vardır.

Yapı topluluğunun güneyi, doğuya doğru ilerledikçe inen yola göre bir dayama duvarıyla sınırlanır. Harimin güneydeki ilk bölümü enine planlı olup, kible duvarında 2 pencere ve bir mihrabı vardır. Batısındaki pencere hazireye, kapı ise türbeye açılır. Doğu yönde sadece 1 pencere vardır. 56 m²'lik bu alanın güneyinde 67 m²'lik ikinci bölüm olup aralarında kemerli 3 kapı vardır. Yeni doğuya tek penceresi, batıya 1 penceresi ve türbeye açılan kapısı bulunur. 30 m²'lik 3 kapılı 3. alan kuzeydedir. Bunun doğusunda merdivenle ulaşılan 15m²'lik bir hücre ve kuzey kenarı doğusunda kare kesitli minare yeralır. 2. bölümle arasında yine 3 kapı vardır. Batıda burca, kuzeyde sura yaslanan kubbeli ufak türbe ve bunun doğusundaki musluklu kesim ile harim arasında, ancak geçidi sağlayan ufak bir kapalı koridor olup doğuya ilerleyerek, merdivenle bunların üstünü oluşturan 2. kata çıkılır¹². Caminin Planına bakarak zamanla burad eklentiler ve değişiklikler yapıldığı anlaşılır.

¹¹ Orhan Cezmi Tuncer. Diyarbakır Camileri. Ankara, 2015, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sanat yayınları, s.23.

¹² Orhan Cezmi Tuncer. Diyarbakır Camileri. Ankara, 2015, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sanat yayınları, s.29.n

Safa Camisi. Camii 1532 yılında Akkoyunlular zamanında Uzun hesen tarafından yapılmış ve dönemin mimari baş yapılarından. Safa Camii kendisinden çok minaresile ün yapmıştır. Caminin hemen yanında yer alan bol bezemeli minare, öz görünüşü ile camiye geri planda bırakmıştır.

Safa Camii. 1532 yıll.

Kare planlı tek kubbeli olarak inşa edilmiş olan caminin ibadet mekanı iki ayak ve duvar uzantıları üzerine oturan bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbe dışından yüksek bir karnak üzerine oturtulmuş ve üzeri konik çatı ile örtülüdür. İbadet mekanının duvarları çinilerle kaplıdır. Bu çiniler sekkizgen ve üçgen şekillerde olup, değişik renklerle daha da son cemaat yerinde bulunmaktadır. Son cemaat yerinin kubbeleri dışarıdan gizlenmiştir. Giriş kapısı dışarıya doğru çıkıntı yapmakta olup, üzerine onarım kitabesi yerleştirilmiştir. Bu kitabenin altında, kapıda üzerinde kalan boşluğa sivri kemerli bir pencere açılmıştır. Burada dikkati çeken bir nokta da son cemaat yerinin kemerleri arasına, sütunların üst kısmına çeşitli şekillerde madalyonların yerleştirilmiş oluşudur. Yapının ünlü minaresi eski dönemlerde özel bir kumaşla örtülür sadece Cuma günleri açılmıştır.

1410

Camii burada yaşayan insanlar arasında Parlı Sefa Camii kimi de tanınmaktadır. Caminin inşasında kullanılan malzemeler içerisine katıştırılan bir bitkiden dolayı çıkan mistik kokudan dolayı camiye “Parlı” yani “Kokulu” cami de denilmektedir. Caminin sağında yer alan minaresi taş işçiliği yönünden oldukça ilgi çekicidir. Kaideden başlamak üzere külahına kadar kufi ve nesih yazılar, değişik biçim ve desenlerle bezelidir. Minaresindeki işlemelerden ötürü Anadolunun en zarif ve en görkemli minaresine sahip bir camidir.

1.

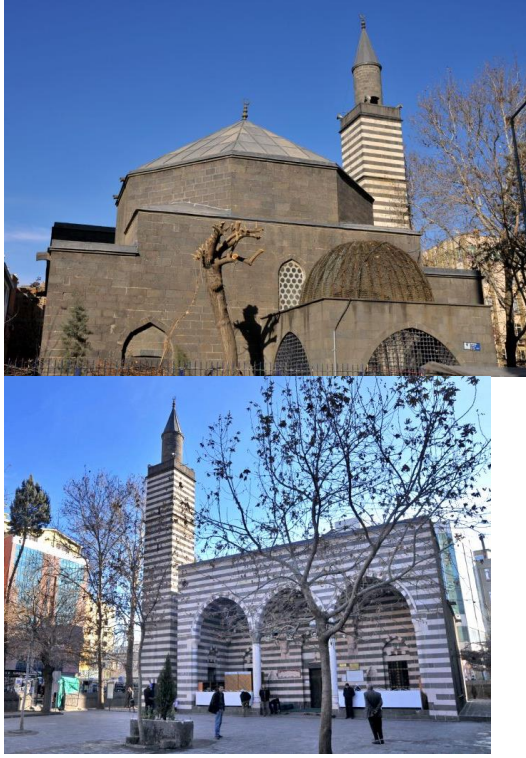

2.

1.Sefa Caminin sekkizgen çini bezemeleri. 2.Camii minaresinin bezemeleri.

Nebi Camisi. Akkoyunlu eseri olup, 15.Yüzyıldan kalma taşla örtülü tek bir camidir. Minaresinde ve caminin değişik yerlerinde Peygamber Efendimizin hadislerinin çokluğundan dolayı Nebi ve ya Peygamber camii adıyla anılmaktadır. Kaynaklara göre Camii ilk yapıldığı dönemlerde çok geniş bir alanı üzerine yapılmış bir halde üç bina şeklinde Şafiiler kısmı, Hanefiler kısmı ve medrese olara inşa edilmiştir.

Evliye Çelebi “Seyahetname” eserinde camiden bele behs etmiştir. “Dağ Kapısı yakınında bir eski camidir. Gayet ruhaniyetli olup kubbeleri kagirdir. Baştan başa kurşunludur. Dört köşeli bir minaresi vardır. Bir tarafında yine Şafii Camii vardır. Mihrap ve minberi, müezzinler mahfili gayet sanatlıdır. Avlusunda havuzu ve fıskiyesi sanatlıdır. Bunun da cemaati çoktur. Yapıcısı Hazret-i Peygamberi rüyasında görüp, onun öğretmesiyle yaptığı için Peygamber Camii derler”¹³.

Nebi Camii arka ve ön görünüşü.15.yüzyıl.

Günümüze ise Şafiiler bölümü ve medresenin bir kısmı ulaşabilmiştir. Hanefiler kısmı Şafiiler bölümünün doğusunda yer almakla ve enine dikdörgen planlı, dört sahnalı, ayaklı ve kemerli bir plan şemasına sahipken 1927 yılında çökmeye başlamıştır. Birinci dünya savaşında askeri işgal altında tahrip edilen Hanifiler kısmı 1955 yılında Gazi Caddesi batı yönde genişletilirken üzerinden yol geçmesi için belediye tarafından minaresiyle birlikte yıkılmıştır. Şafiler kısmı plan ve mimari açısından enine dikdörgen planlı ve kubbeye örtülmüştür. Caminin mihrabı zengin çinilerle bezenmiş, beyaz taştan yapılmış ve çiniler üzerinde geometrik bordürler bulunmaktadır. Caminin minaresi dört köşe ve süslü kitabelerle çevrilidir. 1530 yılında

¹³ Evliye Çelebi.Seyahatname.Çeviri: Zuhuri Danışman.Cilt 6.İstanbul 1970, s. 123.

Hacı Hüseyin adlı bir kasap tarafından yaptırılan minaresi 1953 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğünce yeri değiştirilerek onarılmıştır.

Behram Paşa Camisi. Camii 1564-1572 yılında Diyarbakırın 13 Osmanlı Valisi Behram Paşa Mimar Sinana yaptırılmış olduğu bir tarihi eserdir. Yapı, Mimar Sinanın eserlerinin derlendiği Tuhfetül Mi'marın kitabında mimar Sinan eseri olarak geçmektedir.

Camii tek kubbeli olmakla, kesme taştan yapılmıştır. İlk bakışta tek kubbeli basit bir yapı kimi görsede, iç ve dış süslemeleriyle Diyarbakırın taş işçiliği yönünün zengin yapılarındandır. Caminin önünde yapılmış şadırvanı ile sütunlu bir saray girişini anımsamak- tadır. Bu tip sakifli girişlere Osmanlı dönemi yapılarında görüyoruz. Caminin içindeki duvarlar alttan belli bir yüksekliğe kadar karakteristik XVI.Yüzyıl İznik çinileriyle süslenmektedir. Caminin diğer bir özelliği de kuzeyinde çift kademeli yanlardan taşan beş sahinli bir son cemaat yerinin olmasıdır. Son cemaat yeri yanlara doğru taşmış olup, sağdaki kısmın üzerine de minare yerleştirilmiştir. Caminin giriş kapısı mukarnaslı bir bordür ile çevrilmiş, üzerine de bir kitabe yerleştirilmiştir.

Behram Paşa Cami.1564-1572 yıllar.

1

2

1-2.Behram Paşa Caminin geometrik süslemeli taş sütunları ve kapısı.

Camii minaresinin minberi çok süslü olmakla, bir sanat eseridir. Tamamen kesme taşdan yapılmış, tek kubbeli bir yapıdır. 5 Mayıs 1828'de Behram Paşa Camisi minaresine yıldırım düştü ve ancak 1930'da onarılabildi.

Melik Ahmet Paşa Camisi. Camii 1587-1591 yılları arasında Diyarbakırın Valisi Melik Ahmet Paşa tarafından kendi adıyla anılan cadde üzerinde yaptırılmıştır. Mimar Sinanın eserlerinin derlendiği Tuhfetül Mimarisinde Melik Ahmet Paşa

Caminin ismi de geçmektedir. Yılmazçelik İbrahim¹⁴ “XIX. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır (1790-1840)” adlı eserinde caminin:-Diyarbakırın batısında Urfa Kapısı yakınlarındadır. Diyarbakırlı Melik Ahmet Paşa tarafından 1587-91 yılları arasında yaptırılmıştır. Caminin külliyesi içinde medresesi de olup. Diyarbakır medreseleri içerisinde önemli bir yere sahipti. İncelediğimiz dönemde bu medrese ibtidai altmışlı itibari müdederis olan es Seyyid el-Hac Abdullah Efendiye 18 ocak 1826 tarihinde Belgrad Kazası ber-vechi-mevleviyet tevcih edilmiştir”.

Altta depo ve eskiden dükkan olarak kullanılan mekanları bulunan yapı yükseltilmiş ve merdivenle çıkılan bir cami haline getirilmiştir. Caminin ibadet mekanı dikdörgen planlı olup bu mekan kubbeye örtülmüştür. Kubbe sekizgen bir kasanak üzerine oturtulmuş ve bu kasnağa dört tane sivri kemerli pencere açılarak ibadet mekanının yukarıdan aydınlanması sağlanmıştır.

Melik Ahmet Camisi.1587-1591 yıllar.

Yapının girişi oldukça dikkat çekicidir. Gösterişli ana giriş kapısı caddeye bakar ve duvardan dışarıya taşırılmıştır. Caminin kuzey yönündeki merdivenin sağında bulunan minare camiden ayrı olarak yapılmış ve kaide kısmındaki taş bezemeleri ile dikkati çekmektedir. Silindirik gövdesi olan minare tek şerefelidir. Minare yarıya kadar iki merdivenli, yarından sonra birleşip tek merdivenli olarak devam eder.

¹⁴ Yılmazçelik İbrahim. XIX. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır (1790-1840).T.T.K.Ankara 1995, s.64.

Caminin Çini'den yapılmış mehrabı ve Geometrik süslü taş duvarları.

Caminin çiniden yapılmış mihrabı çok ilgi çekicidir. Çini mozaiklerle süslü kabartmalar ince ve ustalıkla bir beğeni örneğidir. Kaidesinin süslemeciliği oldukça inceliklidir.

İskender Paşa Camisi. 1551-1554 yılları arasında Diyarbakırın 12.Osmanlı valise İsgender Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kendi adıyla anılan mahellede yer alan İskender Paşa camii Türk mimarisinde belirli bir plan tipinin özelliklerini taşır.

Tek kubbeli , kare plan (14,76x14,76 m) tipine sahip olan yapının son camaat yeri yapıya göre dışarı taşkın ve beş gözlüdür. Yapı ilk bakışta tek kubbeli bir yapı olarak gözükmesine rağmen yanlardaki mekanlarıyla erken Osmanlı devri camilerinden ters T biçimli camilerin Diyarbakırda da kullanıldığı görülmektedir. Caminin sol tarafına silindirik gövdeli, tek şerefeli taş minaret eklenmiştir. Minare oldukça sade tutulmuştur. Bu caminin önünde sade şadırvanı, doğusunda da Şeyh Yusuf Efendinin türbesi bulunmaktadır. Caminin mehrabı taşdan olup mukarnaslıdır. Osmanlı mihrablarının bir benzeridir. Minber orjinallığından uzaklaşmış ahşap bir eserdir.

İsgender Paşa Camisi erken Osmanlı devri mimarisinin özelliklerini taşımasına rağmen, bir bakıma da Diyarbakır camilerinin etkisinde kalarak yapılmıştır.

İskender Paşa Camii.1551-1554 yıllar.

Nasih Paşa Camisi. Camii 1606-1611 yılları arasında dönemin Diyarbakır Valisi Nasih Paşa tarafından eşi Servinaz hanımın adına yapılmıştır. Mimarı belli olmayan yapı iç kale yönünden Fatih Paşa mahellesine giden yoldadır. İlk şeklinin siyah kesme taşlardan yapılmış olduğu bilinen yapı çeşitli devirlerde özensiz şekilde onarılmıştır. Yapının avlusuna üstü kemerle örtülen süssüz, girintili taç kapıdan girilir. Yapıyı harimi hafif şarpık kareye yakındır. Harimde dory sütunla taşınan bir kubbe yer alır. Caminin içi sade, basit görümlüdür. Yapının kare kaide üzerine silindirik gövdeli olarak yapılan minaresinin üst kısmı 1819 yılında yaşanan ayaklanma sırasında İç kaleden atılan top mermilerinden birinin isabetiyle yıkılmıştır. 1972'de aslına uygun olarak onarılmıştır.

Nasih Paşa camii. 1606-1611 yıllar.

Kurt İsmayıl Paşa Camisi. 1869-1875 yılları arasında Diyarbakır'ın Valisi İsmayıl Paşa tarafından kardeşi Medet Bey adına yapılmıştır. Mimari belli olmayan cami Dağ Kapı semtinin Seyran tepeye bağlayan yol üzerindedir. Sur dışında yapılmış ilk yapı olarak Kurt İsmayıl Paşa cami sur içindeki diğer camilerden çok farklı taşarlanmış, tek katlı, kargir melzeme kullanılmıştır. Plan itibarıyla cami mimarisinden çok türbe mimarisini anımsamaktadır. Yapı sekizgen bir ana mekan ve bu mekanı sekizgen olarak çepeçevre çeviren bir revaktan meydana gelir. Yapının minaresi beden duvarına oturtulmuş bir şekilde Diyarbakır'daki diğer minarelerden farklı olarak inşa edilmiştir.

1415

Medet Bey ve ya Kurt İsmayıl Paşa camisi. 1869-1875 yıllar.

Netice. Müxtelif dönemlerin mimari tiplerini günümüze taşıyan Diyarbakır sırlarıyla birlikte bir muzeyi andırır. Diyarbakır diğer yapı mimarisi ile yavaş İslam devri yapıları ile de farklıdır. Hele Camii mimarisindeki dövrüne aid kompozisyon özellikleri, duvar ve minarelerindeki geometrik süslemeleri, mihrablardaki taş, çini bezemeler Diyarbakır'ın çeşitli dönemlerde yaşamasından haber verir.

Bu Camilerin büyük bir kısmı sonradan çeşitli değişikliklere uğramış, özgün biçimlerinden uzaklaşmış olsada, Anadolu camilerinin başlıca tiplerini koruyup saklaya bilmiştir. Diyarbakır camileri kompozisyon özelliklerine göre aşağıdaki gruplara bölmek olur:

1. Türkler eski kiliseleri cami olarak kullanmışlar. Bir grup Camiler kilise tipolojisiyle yarıyan ve yerli ustaların işi olan camilerdir. Bu tip camilerde, kiliselerin örtü sistemleri değişikliğe uğraması ile inşa edilmiştir.

2. Camilerin bir grubu, en eski İslam geleneklerinin devamı olan çok ayaklı camilerdir. Böyle bir yapıda çoğu kare aşşap olan tavan, taş ve ya ahşap çok sayıda sütun ya da ayak dizileriyle taşınmaktadır. Bu plan tipi, Arapların daha fetihlerin başından bu yana inşa ettikleri ve kökeni eski İranın Apadana adı verilen çok sütunlu taht salonlarına kadar uzanan, erken camii planlarını sürdürür. Bu tip camiler sade, fakat etkili karakterleri ile, günümüze kadar uygulanmıştır¹⁵.
3. İkinci grup camiler çok ayaklı camilerin bir varyasyonudur. Daha Abbasi döneminde, çok ayaklı camilerin mihrab duvarı önündeki açıklığın küçük bir kubbe ile örtülerek, buraya yapılan diğer bölümlerden ayrı bir mimari vurgu getirildiğini görüyoruz. Bu eğilim, özellikle İranda ilk camilerin mimari karakterini tümünden değiştiren bir gelişme göstermiştir. Mihrab önündeki kubbeli hacim getdikçe büyüyerek, sütunlarla taşınan bölümlere egemen olmuş ve İranın İslam öncesi mimarisindeki kubbeli ve eyvanlı yapılardan esinlenen anıtsal düzenlere ulaşmıştır.
4. 14-15.yüzyılda, Diyarbakır cami mimarisinde bölge mimarisinin önemli özelliklerini genellikle sürdürmektedir. Dikdörtgen, eyvanlı camiler-Anadolu anıtsal mimarisinde günümüze kadar kullanılmış olan eyvan, olasılıkla Mezopotamiya mimarisinin erken çağlarında ortaya çıkmış, tonozla örtülü dikdörtgen planlı, bir tarafı açık basit bir hacimdir. İran ve ona bitişik Orta Asya ülkelerinde Patlar ve Sasaniler zamanında sivil mimarinin çok kullandığı bu motif, sonradan İslam mimarisine geçmiştir.
5. 15.yüzyıldan bu yana Diyarbakırda tek hecimli, kare, sekkizgen planlı mescidler de yapılmıştır. Bu mescidler hecim ve plan bakımından, istersede tikilinin mimari kompozisyon özelliklerine göre değişik formada ortaya çıkmıştır.
6. Diyarbakır camilerinin kompozisyon özelliklerinden biri de onların duvar ve mehrablarının, aşşap ve çini ile süslenmesi, taş ve tahta oyma tekniğine ulaştığı üstün düzeyi koruyan ve mimari tasarım özellikleri fazla değişik olmayan mimari ürünlerin verilmesidir. Diyarbakırın İslam sanatı içinde gelişen zengin bezeme üslupları içinde Selçuklu taş bezemesi özel bir yer tutar. Yapıların kapı, pencere, sütun, tonoz-bingi, küresel-bingi gibi özel noktalarını süsleyen bu bezemeler, geometrik, bitkisel, yazı motiveri ile yanaşı, kabartma usulu ile ortaya çıkan karakteristik heyvan motiflerinden alınmış bezeklerdir. Her şeyden önce bu bezemelerin geldiği ölkeler olan Orta Asya ve İrandır. Geometrik düzenler İslam bezemesinin Emeviler zamanından beri gelişen genel gizgisine ve İran ve Orta Asyanın tuğla yüzey kaplama tekniğinin anılarına dayanır. Bitkisel motifler Antik Çağdan beri bütün Orta ve Yakındoğu uygarlıklarında görülen usluplaşmış palmet, lotus çiçekler, hayvan motifli sitlezyon olan kıvrık çatal yarpaklar, Batıların arabeska adı verdikleri geometrik düzenli bitkisel bezekler, İslam aleminin ortak motivi olan yazı Selçuklu döneminden yarpak motifleri ile süslü sütub başlıklarında, çeşitli plastik pozetler ve geometrik kabartmalarda kullanılmıştır. Camilerin dış kubbe içinde, kapı ve pencere tonoslarında, mihrablarda çok işlenen mukarnas

¹⁵ Doğan Kuban. Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları. İstanbul, 2004-2012, Yarı Kredi Yayınları, s.103.

Anadoluda 12.yüzyılda ortaya çıkmış, bu formada 15. ve 16y üzyılda da gelişerek, güçlü plastik görünüşe ulaşmıştır. Mozaik çini, özellikle mihrablarda kullanılmışdır. 15 yüzyıla kadar sırlı tuğla ile birleşerek, minareleri de süslemiştir.

Kaynakça

- Orhan Cezmi Tuncer. Diyarbakır Camileri. Ankara, 2015, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sanat yayınları, 360 s.
- Doğan Kuban. Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları. İstanbul, 2004-2012, Yarı Kredi Yayınları, 250 s.
- Evliye Çelebi. Seyahatname (Çeviri: Zuhuri danışman). Cilt 6, İstanbul, 1970.
- Artuk İbrahim. Diyarbakır ve Mardin'in bazı önemli yapıları. Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 2, İstanbul, 1971, 426 s.
- Oktay Aslanapa. Türk Sanatı. İstanbul, 1989, Remzi kitabevi, 454 s.
- Yılmaz Can, Recep Gün. Ana hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği. İstanbul, 2012, kayıhan, 416 s.
- Yılmazçelik İbrahim. XIX. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır (1790-1840).T.T.K.Ankara 1995, s.64.
- www.google.com. Diyarbakır camileri.